

ДО ПИТАННЯ ПРО КОГНІТИВНО-ОРІЄНТОВАНИЙ ОПИС ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ТА ПАРЕМІЙНИХ НОМІНАЦІЙ КОНЦЕПТУ

У статті наведено різні погляди дослідників на основні прийоми когнітивно-орієнтованого аналізу засобів фразеологічної та паремійної об'єктивації концептів. Розкрито поняття фразеологічної та паремійної концептуалізації дійсності як складників мовної концептуалізації. Описано критерії виділення фразеологічних і паремійних вербалізаторів концептів. Визначено когнітивну основу формування значення фразеологічних та паремійних одиниць, послідовність основних етапів дослідження фразеологічних концептів.

Ключові слова: концепт, когнітивно-орієнтований аналіз, фразеологічна об'єктивація концептів, паремійна об'єктивація концептів.

Постановка загальної проблеми та її зв'язок з науковимизавданнями. Концепт є одиницею ментального характеру, в якій закладена певна інформація, знання, зумовлені особистим чи суспільним досвідом, оформлена мовними чи немовними знаками. Як ментально-мовно-культурне явище він вбирає в себе велику кількість форм вираження, оскільки становить «результат поєднання словникового значення слова з особистим та етнічним досвідом» [11, 51]. Дослідження концептів шляхом опису засобів їх мовного вираження залишається одним з проблемних питань концептології та когнітивної лінгвістики (А. Бабушкін, Ю. Степанов, М. Алефіренко, З. Попова, Й. Стернін, В. Маслова, О. Селіванова, Н. Мех, Н. Медвідь, Я. Купіна).

Антропоцентрична парадигма сучасного мовознавства зумовлює поглиблення вивчення взаємозв'язків людини, мови та культури. Важливими у цьому аспекті стає дослідження особливостей об'єктивації одиниць свідомості мовними засобами вторинної номінації, що відображають дійсність крізь призму культурно-історичного досвіду народу. **Актуальність** роботи зумовлена недостатньою розробкою методики дослідження фразеологічно (паремійно) репрезентованих концептів з урахуванням різних аспектів – семантичного, граматичного та когнітивного.

Дослідження фразеологізмів та паремій як засобу концептуалізації думки є складовою загальної теорії мовної концептуалізації світу, що розуміють як «процес когнітивної діяльності людини, внаслідок якого здобувається сукупність знань про світ, репрезентована у мовній формі, а також вербальні способи та механізми інтерпретації нових знань, отриманих у результаті мовної та мисленнєвої діяльності» [5, 10].

У паремійних (ПО) та фразеологічних одиницях (ФО) відображається розуміння людиною дійсності, формується концептуальний малюнок, який є основою людського світосприйняття. Дослідження семантики фразеологічних та паремійних екплікаторів концептів є одним із засобів доступу до національно-мовної свідомості народу. Через фразеологічну репрезентацію простежується культурна значущість концепту [4, 36].

Метою презентованої розвідки є з'ясування особливостей використання прийомів когнітивно-орієнтованого опису фразеологічних та паремійних номінацій концепту; виділення основних етапів дослідження фразеологічних концептів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Початок аналізу концептів, виражених фразеологізмами, було покладено російським науковцем А. Бабушкіним у праці «Типы концептов в лексико-фразеологической системе языка» (1996). Розглядаючи вербалізовані одиниці свідомості у вигляді специфічних характеристик основного змісту тих чи тих семем, він одним з перших розмежував фразеологічні та лексичні концепти [3, 51]. Номінативний, комунікативний, психокогнітивний, етнокультурний, лінгвокультурний, когнітивний, дискурсивний аспекти фразеологічної та паремійної об'єктивації концептів висвітлено в дослідженнях таких зарубіжних і вітчизняних мовознавців, як О. Селіванова, О. Дуденко, О. Близнюк, А. Приходько, В. Ужченко, С. Денисенко, М. Алефіренко, Л. Золотих, І. Вражнова та інші. Велика кількість праць присвячена вивченню окремих концептів у фразеологічному та паремійному фонді мови (М. Скаб, Ж. Краснобаєва-Чорна, Т. Рудюк, Л. Басова, К. Волошина, Г. Малиновська та інші).

Опис фразеологічних та паремійних вербалізаторів більшість дослідників зараховують до основних процедур дослідження концепту, проте використовують при цьому різні прийоми. Так, В. Карасик пропонує застосовувати паремійний аналіз в описі концептів, який полягає в аналізі семантики паремійних номінацій [10, 92]; З. Попова та Й. Стернін – аналіз та опис семантики мовних засобів, які входять до номінативного поля концептів [17, 160-162]; М. Піменова – визначення способів вторинного переосмислення відповідної лексеми, дослідження концептуальних метафор та метонімії [9, 17].

Серед науковців немає єдиної думки щодо критеріїв відбору фразем та паремій, які б входили до номінативного поля того чи того концепту. З. Попова і Й. Стернін вважають, що номінувати концепт

можуть фразеологізми, до складу яких входить ім'я концепту; паремії, смисли яких інтерпретуються як відображення когнітивної ознаки концепту; метафоричні номінації; сталі порівняння з ключовим словом [17, 69-71]. А. Приходько виділяє дві площини фразеологічної об'єктивації: мовну (ФО дорівнює певному концепту); мовленнєву (ФО висвітлює якусь рису концепту) [18, 111-114]. Фразеологізм входить у номінативне поле відповідного концепту, на думку О. Гапченко, лише за умови, що лексема-компонент фразеологізму презентує цей концепт [6, 36]. В. Ужченко ж переконаний, що «кожний фразеологізм як єдність його інваріата й варіантів глибоко врістає в екстралінгвальний ґрунт, пронизуючи численними коренями-формулами й одночасно реалізуючи, вербалізуючи структури свідомості, подаючи своєрідну матрицю якоїсь стійкої стандартної ситуації» [21, 50].

З огляду на абстрактний характер та асоціативну природу концептів, у визначенні їх фразеологічних та паремійних вербалізаторів дослідники пропонують враховувати не лише семантику компонентів ФО, але й загальний ситуативний смисл усього сталого словосполучення [7, 24-25].

Виклад основного матеріалу. У презентованій розвідці до засобів вторинної номінації концептів зараховано сталі вирази, у структурі та тлумаченні яких наявна лексема-ім'я концепту, спільнокореневі слова, синоніми або ж похідні від них. Проте, крім номінативного критерію, слід враховувати також і семантико-когнітивний, адже фразеологізми та паремії у свідомості носіїв мови пов'язані з концептом, навіть у випадку відсутності в їх складі імені концепту.

Фразеологічні та паремійні номінації фіксують способи і результати мисленнєвої діяльності. Методика дослідження концептів, об'єктивованих фразеологізмами та пареміями, відрізняється від методики дослідження лексичних концептів тією мірою, якою фразеологічні одиниці відрізняються від лексичних. Дослідження концептів на матеріалі фразеологізмів і паремій ґрунтується на аналізі образності та культурно-ціннісного навантаження експлікаторів.

Когнітивна діяльність людини пов'язана зі «схоплюванням» та встановленням інформативно-ціннісного смислу у вербальному вираженні ментальних одиниць [12, 6]. Фразеологічні одиниці в межах когнітивної парадигми розглядають як «мовні інформативні знаки, як одиниці ментального лексикону, що зберігаються в пам'яті національного суспільства та виділяються у вигляді стійких неподільних назв, які відображають не лише культурний простір мови, а й когнітивне бачення світу носіями цієї мови» [13, 74].

При сприйнятті чи відтворенні фразеологізмів та паремій носії мови «відшукує» у своїй свідомості той образ, який лежить в основі тієї чи тієї мовної одиниці і необхідний для декодування закладеної в ній інформації. Когнітивною основою формування значення фразеологічних та паремійних одиниць є процеси образного мислення [22, 43]. Науковці підкреслюють також, що у фразеологізмах взаємодіють когнітивна та мовна картини світу (матеріально виражені накопичені у процесі розвитку та систематизовані знання) [12, 8], що ФО «є нібито формою рефлексії позамовної дійсності» [22, 39]. Це робить фразеологію ідеальним інформативним джерелом для вивчення когнітивних механізмів обробки інформації.

В основі когнітивного підходу в дослідженні фразеологічного рівня мови лежить розуміння фраземи як «засобу формування та вираження думки, асоціативно-сміслового зберігання в людській свідомості суб'єктивних уявлень про світ, засобу не лише обміну знаннями, але й їх інтелектуально-емотивної інтерпретації» [8, 5]. Пошук когнітивних моделей, що стоять за фразеологічними номінаціями концепту, Л. Золотих пропонує здійснювати за допомогою структурно-семантичного моделювання, сутність якого полягає в дослідженні когнітивної моделі, за якою була утворена та чи та похідна одиниця (фразема, паремія), що її репрезентує; когнітивно-семантичного моделювання, що передбачає вияв співвідношення і взаємодії семантики фразем з відформатованими у вигляді уявлень, образів, концептів, фреймів знаннями, що лежать в їх основі, та контекстуального аналізу – аналізу дискурсивної реалізації семантики фразем [8, 10-11].

О. Селіванова пропонує при аналізі фразеологічних одиниць використовувати поняття мотивації як «лінгвопсихоментальну операцію вибору мотиватора (ів) із фрагмента знань про позначуване, кінцевим результатом якої є формування ономазіологічної структури похідного знака» [19]. На її думку, аналіз мотиваційних процесів дає змогу виявити специфіку «народного світобачення», проникнути в образно-асоціативні механізми етносвідомості [там само].

Значення фразеологізму формується під впливом системно-закріпленого (певним чином інтерпретованого довербального смислу) та нового (сформованого внаслідок дискурсивної реалізації елементів системно-закріпленого значення) смислу [2, 27]. Семантика фразеологічних одиниць виникає як результат метафоричного перетворення семантики вихідних словосполучень та процесу когнітивної інтеграції пізнання навколишньої дійсності [15, 202]. Метафора допомагає зрозуміти абстрактні явища, поняття, через подібність їх конкретним предметам, асоціації з ними. Тобто внутрішній світ людини вербалізується через порівняння, аналогію із зовнішнім фізичним світом. Позначаючи абстрактні поняття,

людина використовує уже існуючі, відомі і зрозумілі їй знаки. Так об'єктивуються концепти ментальної сфери, шляхом порівняння їх із живим істотам, рослинам, тваринам, стихіям тощо.

Оскільки концептуальний аналіз передбачає побудову «концептуальної моделі того інформаційного фрагмента, який фіксується знаком» [16, 8], дослідження концептів, виражених фразеологізмами та пареміями, також передбачає побудову окремих фразеологічних та паремійних полів, опис фразеотворчих когнітивних моделей, які активуються у свідомості мовців при сприйнятті та відтворенні кожної фразеологічної та паремійної одиниці.

Висвітлюючи питання вивчення фразеологічних одиниць у когнітивному аспекті, мовознавці виділяють різні етапи та прийоми їх дослідження. Так, Д. Ужченко у праці «Когнітивні аспекти вивчення фразеології в Україні» (2008) називає такі: 1) вибір стрижневого компонента та аналіз його фразеосполучуваності; 2) розгляд фразеологічного слова-компонента як концепту, як слова в сукупності його експліцитних та імпліцитних сем; 3) компонентний аналіз у визначенні напрямку становлення фраземи; 4) розуміння компонента-концепту як слова, у якому відбувається транспозиція диференційних й імпліцитних сем як активних об'єктів фразеотворення; 5) вільний асоціативний експеримент; 6) конструювання лексико-фразеологічного поля та концептосфери окремого ключового слова [21, 40].

У дослідженні концептів, виражених фразеологічними одиницями, О. Осипова пропонує виділяти такі етапи:

1) аналіз фразеологічних номінацій концепту, що передбачає відбір фразеологічних одиниць, які репрезентують досліджуваний концепт, і визначення у подальшому його поняттєвих, асоціативно-образних та ціннісних складових;

2) інтерпретація фразеологічних номінацій концепту;

3) аналіз метафоричних номінацій та когнітивних метафор, що розкривають асоціативно-образний елемент структури концепту [17, 94].

На особливу увагу, на нашу думку, заслуговує методика аналізу фразеологізмів, апробована М. Абаєвою у дослідженні «Фразеологизмы со значением интеллектуальной деятельности с позиций когнитивной теории» (2008), у якій авторка врахувала і вдало поєднала основні вимоги та процедури власне мовного та когнітивного дослідження одиниць свідомості, виражених засобами вторинної номінації. Когнітивно-номінативну парадигму фразеологізмів дослідниця пропонує аналізувати у два етапи: мовний (номінативний) і когнітивний. Мовний етап поділено на лексичну та граматичну зони. Опис першої спирається на семантичний аналіз, за допомогою якого аналізується також ментальна сфера, об'єктивована у фразеологізмах (поділ ФО на семантичні групи та підгрупи). Друга описується через аналіз ФО з погляду морфологічного вираження головного слова.

Когнітивний етап дослідження відображає метафоричність людського мислення при вербалізації його фразеологізмами та базується на понятті концептуальної метафори. Вибір тієї чи тієї метафори з великої кількості інших регулюється культурними факторами, що дає змогу тлумачити метафору як код культури. Цей факт дозволив виділити шість основних моделей концептуальної метафори, які реалізуються в культурних кодах: соматична (тілесна), просторова, часова, предметна, біоморфна, духовна [1; 7-20].

Ізоморфність фразеологізмів та паремій як засобів вторинної номінації, що характеризуються відтворюваністю у практиці мовленнєвого спілкування за традицією, надслівністю, стійкістю структури та лексичного складу, семантичною цілісністю, нарізнооформленістю, експресивністю, дозволяє застосовувати описаний вище алгоритм дослідницьких процедур для аналізу обох типів вербалізаторів ментальних одиниць.

Проте когнітивно-орієнтований опис фразеологічної об'єктивації концептів не можна вважати повним без дослідження структурних особливостей ФО та ПО.

На підставі різних методик дослідження ментальних одиниць на мовному матеріалі запропоновано такі основні етапи когнітивно-орієнтованого опису фразеологічних та паремійних номінацій концепту: відбір на підставі номінативного і семантико-когнітивного критеріїв у фразеологічному та паремійному фонді мови тих одиниць, які входять до номінативного поля аналізованого концепту; формування фразеологічного (ФП) і паремійного полів (ПП); компонентний аналіз ФП і ПП, визначення на його основі когнітивних ознак та структури концептуального змісту; структурно-граматичний аналіз фразем і паремій; виділення когнітивних моделей фразеологічної та паремійної об'єктивації концепту.

Отже, основними прийомами когнітивно-орієнтованого опису паремійних та фразеологічних номінацій концепту є дослідження їх семантики і структурно-граматичних особливостей, аналіз концептуальних метафоричних моделей, що лежать в їх основі. Перспективним напрямком опрацювання зазначеної проблеми може бути комплексне дослідження фразеологічної та паремійної об'єктивації концептосфери внутрішнього світу людини в одній чи кількох мовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абаева М. К. Фразеологизмы со значением интеллектуальной деятельности с позиции когнитивной теории [Текст]: автореф. дис... канд. филол. наук : 10.02.01 / Марида Кабылкызы Абаева. – Республика Казахстан Алматы, 2008. – 26 с.
2. Алефиренко Н. Ф. Фразеология в свете современных лингвистических парадигм : монография [Текст] / Николай Федорович Алефиренко. – М. : Элипис, 2008. – 271 с.
3. Бабушкин А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической системе языка [Текст] / Анатолий Павлович Бабушкин. – Воронеж, 1996. – 104 с.
4. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов [Текст] / А. Вежбицкая. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 288 с.
5. Волошина К. С. Фразеологизм как средство концептуализации понятия «гендер» (на материале английского и русского языков) [Текст]: автореф. дис... канд. филол. наук : 10.02.19 / Карина Сергеевна Волошина. – Нальчик, 2010. – 25 с.
6. Гапченко О. А. Фразеологічні одиниці як фрагмент національної мовної картини світу [Текст] / Олена Анатолівна Гапченко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. – 2008. – №19. – С.35–37.
7. Гусева А. Е. Основы лингвокогнитивного моделирования лексико-фразеологических полей в немецком и русском языках [Текст]: автореф. дис... д-ра филол. наук : 10.02.20 / Алла Ефимовна Гусева. – М., 2008. – 44 с.
8. Золотых Л. Г. Когнитивно-дискурсивные основы фразеологической семантики (на материале русского языка) [Текст]: автореф. дис... д-ра филол. наук : 10.02.01 / Лидия Глебовна Золотых. – Белгород, 2008. – 46 с.
9. Карасик В. И. Антология концептов [Текст]: в 2 т. Т. 1. // Владимир Иванович Карасик; [ред. В.И. Карасик, И.А. Стернин]. – Волгоград: Парадигма, 2005. – 352 с.
10. Карасик В. И. Языковой круг : личность, концепты, дискурс [Текст] / Владимир Иванович Карасик. – Волгоград : Перемена, 2002. – 477 с.
11. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика : учебное пособие [Текст] / Валентина Авраамовна Маслова. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – Минск : Тетра Системс, 2008. – 272 с.
12. Моисеева С. А. О когнитивной природе метафоры во фразеологическом пространстве: на материале французского языка [Текст] / С. А. Моисеева, И. А. Волошкина // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Сер. Романо-германська філологія. Методика викладання іноземних мов. – 2009. – №866. – [вип. 59.]. – С. 6–14.
13. Моисеева С. А. Фразеологическая картина мира – воплощение этнического и когнитивного: на материале французского языка [Текст] / С. А. Моисеева, И. А. Волошкина // Языковая картина мира в лингвистике и лингводидактике : Материалы I междунар. науч. конф., Тамбов, 2-4 дек. 2009 г. : к 70-летию Ин-та иностр. яз. / Федер. агентство по образованию, Тамб. гос. ун-т им. Г. Р. Державина ; отв. ред. Л. М. Ермакова. – Тамбов, 2009. – С. 73–77.
14. Моисеева С. А. Когнитивная природа тропеических фразеологизмов в раскрытии национальной картины мира [Текст] / С. А. Моисеева // Язык профессионального общения и лингвистические исследования : сб. ст. междунар. науч.-практ. семинара / НИУ БелГУ; отв. ред. : Т. В. Самосенкова, Л. Г. Петрова. – Белгород, 2012. – С. 198–203.
15. Ніжегородцева-Кириченко Л. О. Лексико-семантичне поле «Інтелектуальна діяльність»: досвід концептуального аналізу (на матеріалі іменників сучасної англійської мови) [Текст] / Лариса Олексіївна Ніжегородцева-Кириченко : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.04. – К., 2000. – 21 с.
16. Осипова О. Б. Когнитивно-концептуальный анализ репрезентации концепта LIFE во фразеологическом фонде английского языка [Текст] / О. Б. Осипова // Вестник Челябинского университета. – 2012. – №21 (275). – Филология. Искусствоведение. – Вып. 68. – С. 93–96.
17. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М. : АСТ : Восток – Запад, 2007. – 314 с.
18. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики [Текст] / А. М. Приходько. – Запоріжжя : Прем'єр, 2008. – 332 с.
19. Селиванова О. О. Когнитивно-ономасиологический аспект фразеологического семиозиса [Электронный ресурс] / Селиванова О. О. – Режим доступа : <http://www.selivanova.net/ru/publications/>
20. Тимошенко С. А. О концептуальном анализе как методе лингвистических исследований [Текст] [Электронный ресурс] / С. А. Тимошенко // Филологические науки / Теоретические и методологические проблемы исследования языка. – Режим доступа : http://www.rusnauka.com/3_KAND_2007/Philologia/18494.doc.htm.
21. Ужченко В. Д. Когнітивні аспекти вивчення фразеології в Україні [Текст] / В. Д. Ужченко // Лінгвістика : зб. наук. праць. – Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2008. – №2 (14). – С. 46–59.
22. Чередниченко В. О. Інноваційна фразеологічна вербалізація в англійській мові (лінгвокогнітивний та соціолінгвістичний параметри) [Текст] / Вікторія Олександрівна Чередниченко : дис... канд. філол. наук : 10.02.04. – Запоріжжя, 2005. – 203 с.

В статье приведены различные точки зрения исследователей относительно основных приемов когнитивно-ориентированного анализа средств фразеологической и паремийной объективации концептов. Раскрыто понятие фразеологической и паремийной концептуализации действительности как составляющих языковой концептуализации. Описаны критерии выделения фразеологических и паремийных вербализаторов концептов. Определена когнитивная основа формирования значения фразеологических и паремийных единиц, последовательность основных этапов исследования фразеологических концептов.

Ключевые слова: концепт, когнитивно-ориентированный анализ, фразеологическая объективация концептов, паремийная объективация концептов.

The article focuses on the analysis of researchers' views on the basic method of cognitive-oriented investigation of phraseological (paremiological) objectification of concepts. The paper reveals the phraseology and paremiology conceptualization as parts of linguistic conceptualization. The main criterias of identifying phraseological (paremiological) verbalization of a certain concept are described in the article. There are defined the cognitive models that activated in speakers' minds at perception and reproduction of each phraseologisms, sayings or proverbs as the cognitive basis of idiomatic expressions. It's determined the scheme of basic steps to carry out a phraseological concept research.

Key words: concept, cognitive-oriented analysis, phraseological objectification of concepts, paremiological objectification of concepts.